

Željko Ivanković

HRVATSKA KNJIŽEVNOST U BIH PREMA CJELINI HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI I CJELINI (MOGUĆE) BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI

I.

Očito je da se nalazimo u novim vremenima kada treba iznova osvijestiti i osvijetliti i temeljne pojmove kojima operiramo i, osobito, relacije koje danas ima smisla iznova propitkivati (i) hrvatski književnik u BiH, makar sâm i ne bio književnopovijesno i književnoteorijski posve i do kraja osviješten. Dok je na neki način dramatično konstituiranje nove hrvatske književnosti ušlo u mirne vode, barem iz perspektive središta, razumijevanje te iste književnosti na margini čini se da je još uvijek dramatično difuzno. S druge strane, pozicija Bosne i Hercegovine, kao još jedne od zemalja u kojoj su Hrvati konstitutivni, a njihov jezik, kultura i književnost dio integralne hrvatske kulture, književnosti i jezika; naravno, i te iste hrvatske kulture, književnosti i jezika u integralnosti BiH i njezinih jezika, kultura i književnosti, a po svemu i neke (moguće?) bosanskohercegovačke književnosti ili barem književnosti bosanskohercegovačke interkulturalne zajednice, kako bi to imenovao Enver Kazaz (*Neprijatelj ili susjed u kući*), nešto je što se još ima i smisla i potrebe ozbiljnije promišljati. Dapače, nužno bi bilo promišljati! I posve sam siguran, s obzirom na društveni ambijent, da će taj problem još dugo stajati otvorenim... Prožimanja koja su već ranije definirana u integritetu hrvatstva kao hrvatski tronožac (miteleupska, mediteranska i orijentalna

ukotvljenost hrvatske kulture, književnosti i jezika), na neki način su ekvivalentna bosanskohercegovačkom tronošću, koji je kulturalno, nacionalno i religijski (bošnjački, hrvatski, srpski) postavljen, utemeljen, dakle i konstitutivno podijeljen. Sve te konstituante hrvatskog i(li) bosanskohercegovačkog integriteta dodatno su multiplicirane, barem u mjeri u kojoj se o njima neprestano izbjegavalo govoriti, pa makar i samo kao o različitostima u nekakvom jedinstvu. Njihovo novo promišljanje ili otvaranje njihova promišljanja uopće, nešto je na što ćemo se morati pokušati naviknuti i vjerojatno s vremenom i davati odgovore. Prožimanja su prejaka čak i kad su nehotična, pa dakle i jedva vidljiva, ali njihova recepcija: povijesna, teorijska, društvena, fenomenološka... danas već dobro zaostaje.

I dok hrvatska književnost u svom integralnom obujmu barem nema više terminološko-odredbenih nedoumica, književnost(i) u BiH i s tim muku muči(e). Može li se više uopće govoriti o pojmu »bosanskohercegovačka književnost« ili ovo treba razumijevati u pluralu? Mora li se govoriti isključivo »o književnostima u BiH« (hrvatskoj, srpskoj i bošnjačkoj)... Ili je bolje, neprentencioznije, govoriti o interkulturalnoj književnoj zajednici u BiH, što je zamjena za nekadašnji nes(p)retni izraz »književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine« (je li, primjerice, moguće reći književnost »njemačkog naroda«?), koja bi priznajući njezinu kompozitnost, multilateralnost, pluralnost, izbjegla prejak osjećaj »unitarnosti«, ma što to značilo, ili neutralizirala osjećaj skupnoga do kojega danas vjerojatno nikome nije.

Ne mislim rješavati probleme, ne osjećam se za taj posao ni sposobnim, tj. dovoljno kvalificiranim, niti pak od bilo koga delegiranim. No, želim ih propitkivati, jer otvorim li barem za sebe na kvalitetan način neka od brojnih pitanja i dilema, čini mi se da sam već time dovoljno blizu razumijevanju problemâ koji nipošto nisu ni mali, ni jednostavni, dakako i u kvalitativnom i u kvantitativnom smislu. A svjestan sam da je već i imenovanje problemâ velik i važan posao. Živeći u žiži tih problema tolike godine, ufam se da sam ih sposoban u dobroj mjeri barem taksativno pobrojati i time upozoriti na svu njihovu kompleksnost koja se mora imati u vidu, pa ma kad i ma kako se budu rješavali.

II.

Hrvatska je književnost u svom historijskom integritetu valjda rijetko kad tako snažno živjela svoju unutarnju podijeljenost i ne-cjelovitost kao u vremenu između 1945. i 1990. godine, kada je bila snažno ideološki kontrolirana. Ne samo da je tada prvi put u svojoj povijesti bila rezolutno i ekskluzivno podijeljena na tzv. lijevu i desnu, gdje su desnu njezinu struju činili što pisci tzv. kršćanske/katoličke inspiracije, što oni tzv. građanske orijentacije, pa su samim tim bili potisnuti iz službenih tokova te književnosti (unutarnja emigracija), nego je dobila i svoju vanjsku, političku, a ustvari »neprijateljsku« emigraciju, kako je ona (službeno) ideološki bila imenovana na fonu sličnih promišljanja iza tzv. željezne zavjese. Uza sve to, hrvatska je književnost prešutno (autorestrikcijom) ili tihim diktatom iz političkih centara moći svedena na granice NR/SR Hrvatske, pa su za nju prestali postojati Hrvati i njihova književnost u Gradišću, južnoj Mađarskoj, Rumunjskoj, Italiji, te po istom mehanizmu autocenzure i u Vojvodini (bunjevački Hrvati) ili u Bosni i Hercegovini, a kamoli oni iz emigracije nakon 1945. Ta, ne-neprijateljska »emigracija« i unutarjugoslavenska disperzija (književnost Hrvata u BiH i Vojvodini, ponajprije) te književnosti bila je pod trajnom ideološkom suspekcijom vezanom za mogući integrizam, kao tobožnji oblik i izraz (veliko)nacionalizma. Tako se, nažalost, u korpus hrvatske književnosti moglo ući i ulazilo samo mjestom stanovanja (makar i privremenog!), a to je najčešće značilo preko Zagreba. Otuda je hrvatska književnost iz Bosne i Hercegovine završila u tzv. integralnoj hrvatskoj književnosti negdje s Kranjčevićem (rođen u Hrvatskoj; živio, umro i sahranjen u BiH), A. B. Šimićem (rođen u Hercegovini), Šopom (rođen u Bosni) ili u najboljem, novijem slučaju, Perom Budakom (rođenim u Hercegovini), te nešto svježijim »slučajevima«: Tomislavom Ladanom ili Stjepanom Čuićem (rođenima u Bosni), Veselkom Tenžerom ili Stojanom Vučićevićem (Hercegovcima). Svako »upisivanje u hrvatsku književnost« nakon toga značilo je imperativno biti »na licu mjesta«, što je konkretno značilo preseliti se u Socijalističku Republiku Hrvatsku ili makar doći u nju studirati. Tako se događao paradoks da u hr-

vatsku književnost budu »prisvojeni« Irfan Horozović ili Džemaludin Alić, koji su se studijem ili poslom zakratko našli u Zagrebu, Alija Isaković bez ikakva razloga, ali ne npr. i stvarni hrvatski pisci Veselko Koroman, Anđelko Vuletić ili Vitomir Lukić, kod kojih je mjesto stanovanja bilo izvan granica NR/SR Hrvatske.

Jasno je da su posljedice Drugoga svjetskog rata na hrvatsko-me nacionalnom korpusu ostavile brojne frustracije i traume, čak teško zalječive ožiljke, ponajснаžnije vidljive na demografskom, gospodarskom, političkom ili kulturnom planu, ali kako me ovdje zanima jedino književnost i njezin osnovni medij, jezik, to želim upozoriti na neke od zakonomjernih pojava koje su i potakle ovaj tekst i razmišljanje o fenomenu odnosa hrvatske književnosti kao cjeline, prema BiH kao zemlji u kojoj su hrvatski narod, njegov jezik i književnost, ma što to politički danas značilo, ipak bili i ostali integralni dio svekolikog hrvatstva, dakle i onog kulturološkog, jezičnog i književnog.

Daleko bi nas odvelo cjelovito istraživanje fenomena mimoilaženja hrvatske književne komponente iz BiH u cjelini hrvatske književnosti do vremena jugoslavenskih ratova 90-ih godina 20. stoljeća i raspada bivše zajedničke države, pa se zato opredjeljujem na tretiranje tog segmenta u samo dva, po mom uvjerenju osnovna, a tako razvidna i ilustrativna plana kao što su antologijsko-panoramski pregledi hrvatske književnosti i književno-povijesno tretiranje te književnosti. Ovdje reprezentativnim držim doista reprezentativne, u nakani, izbore *Pet stoljeća hrvatske književnosti* i antologije poezije tipa *Zlatne knjige hrvatskog pjesništva* i sl., te povijesne preglede te književnosti tipa Frangešove *Povijesti hrvatske književnosti* ili Viskovićeva pregleda hrvatske književnosti u *Enciklopediji Jugoslavije*.

U prestižnu ediciju *Pet stoljeća hrvatske književnosti* živi su pisci iz BiH mogli ući samo ako bi pristali na ponižavajući odnos središta prema margini (metropolitanski tretman periferije, provincije), dakako po modelu domaći i stranci. Dakle, nisu ulazili! Edicija *Pet stoljeća hrvatske književnosti* bila je zatvorena za bh. pisce, jer od pisaca živih i aktivnih u drugoj polovici 20. stoljeća niti jedan jedini

nije dobio mjesto u toj prestižnoj antologijsko-panoramskoj ediciji. Unutra su kao rođeni Bosanci ili Hercegovci, koji doduše tada žive u Zagrebu, samo Novak Simić, koji je dobio knjigu, ili Pero Budak i Fadil Hadžić primjerice, koji polove jednu knjigu. A spominjem samo najvažnija imena (abecednim redom) bosanskohercegovačkih hrvatskih književnika: V. Čerkez, I. Kordić, V. Koroman, I. Ladin, V. Lukić, M. Marjanović, N. Martić, V. Pavlović, M. Suško, otac i kći Zvonimir i Anastazija Šubić, te A. Vuletić. To, dakako, ne znači da je za sve njih ili svakoga od njih bilo mjesta unutra, tim više što u ediciji nije bilo mjesta ni za jednog Ivu Andrića, barem onim dijelom kojim je on i hrvatski pisac, ali su morali biti promišljeni u cjelini hrvatske književnosti na dostojanstven(iji) način.

Što se, pak, tiče antologija, pa i one krajnje »sklone« piscima iz BiH, odnosno spremne na cjelovitu valorizaciju vrijednosti, valja istaknuti da će Janko Bubalo, Lucijan Kordić, Anđelko Vuletić, Veselko Koroman, Vladimir Pavlović, Nikola Martić, Vinko Grubišić, Šito Š. Čorić ući tek u četvrto prošireno izdanje *Zlatne knjige hrvatskog pjesništva* Vlatka Pavletića (NZMH, Zagreb 1991), no ni tada u toj knjizi neće biti mjesta za npr. Iliju Ladina, Marija Suška, Ivana Kordića, a da o mlađima od njih i ne govorimo. Antologijski izbor trojca Mihalić – Pupačić – Šoljan (Znanje, Zagreb 1966) nema niti jednog jedinog recentnog bosanskohercegovačkog pjesnika, premda su tu pjesnici rođeni do 1941. godine! Nema ih ni *Jedna antologija hrvatske poratne poezije* Igora Mandića (Drainac, Prokuplje – Znanje, Zagreb 1987), niti neka druga. Ne postoje!

U *Enciklopediji Jugoslavije* (knj. 5, JLZ Miroslav Krleža, Zagreb 1988), u natuknici *Hrvati, VI. Književnost*, naći ćemo da u BiH ima hrvatskih pisaca vrijednih barem enciklopedijskog spomena. Tamo čitamo: »Poeziju pišu još i Joja Ricov (1929), Ilija Ladin (1929), Petar Gudelj (1933), V. Koroman (1934), Vladimir Pavlović (1935) i dr.« (str. 81). To piše tako neobvezno kao da (poeziju!) pišu u slobodno vrijeme ili kao nekakav hobi. Moglo je tako stajati i »a nedjeljom idu na utakmice ili u ribolov i ...« Pogledajmo i ovu »napomenu«: »A. Vuletić (1933) plodan je pjesnik i prozaik. Zanimaju ga u poeziji

granični problemi ljudske egzistencije, u prozi se uglavnom bavi krizom etičnosti, raskolom između ideala i njihove realizacije.« (str. 82) Pjesnici su malo bolje prošli, tj. više ih je spomenuto. Među pjesnicima koji prve knjige objavljuju 60-ih i 70-ih godina izdvajaju se još, pa će autor nabrojati među inima i: Marija Suška, Gojka Sušca (u Zagrebu), Nikolu Martića (u Splitu), Ivana Kordića, Milu Pešordu, Željka Ivankovića i Milu Stojića, premda i Džemaludina Alića!?! (str. 85) Među povjesničarima književnosti naći ćemo samo Matu Lončara, Ivana Krtalića i Vinka Brešića, a među teatrolozima J. Lešića. Da, baš tako i toliko. (str. 87) Autor teksta je izvanredno informirani i k tomu još naklonjeni nam Velimir Visković. Kad smo jednom prigodom, još prije rata, razgovarali o ovome i ja ga pitao zašto nigdje nema ni spomena o, npr., Vitomiru Lukiću ili Mirku Marjanoviću kao proznim piscima, i uz to mu govorio o Lukiću kao sjajnom pripovjedaču, iskreno mi je rekao da nije znao da su Hrvati. (To, da ne budemo posve nepravedni prema Viskoviću, dakako, govori i o tim piscima!) Čak: »Mislio sam da su Srbi!?!« Naravno, govorim samo o mjeri (ne)informiranosti zagrebačkog intelektualnog kruga, njegovoj ignoranciji, kakva se nikad nije mogla, ni slučajno, dogoditi Beogradu i njegovim integralistima.

U knjizi Ive Frangeša *Povijest hrvatske književnosti* (NZMH – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana 1987) uzalud je tražiti ijedno ime pisca iz BiH, a da ne stanuje, da ne živi u tadašnjoj SR Hrvatskoj, a i to ponajprije u Zagrebu. Mjesto stanovanja određivalo je i piščevu i Frangešovu i sadašnjost i povijest! Novak Simić, braća Antun Branko i Stanislav Šimić te Nikola Šop su u knjizi jer su živjeli u Zagrebu. Ostalih nema ni slučajno, jer su s onu stranu i republičke i Frangešove mentalne granice. Premda bi ovdje imalo smisla govoriti i o njegovoj (i uopće njihovoj!) građanskoj hrabrosti!

Koliko je ovo bio dugo i dramatično življen problem u BiH pokazuje i pismo Veselka Koromana *Je li to neka politika?* iz zagrebačkog *Vjesnika* od 17. 02. 1990. (usp. V. Koroman, *Potruga za cjelinom*, Zagreb 1996, str. 131–132), u kojemu on i za sebe i za nas druge iz BiH traži »svoje mjesto u svojoj književnosti«...

III.

Posebna je priča hrvatska književnost u BiH ili hrvatska sastavnica književnosti u BiH ili bosanskohercegovačke književnosti od Drugoga svjetskog rata do 90-ih godina prošloga stoljeća. Kad kažem ovdje dvojno ime te književnosti (književnost u BiH i bosanskohercegovačka književnost), zapravo iznova otvaram (nikad riješen) problem imenovanja nečega što se susreće i u pluralu kao bosanskohercegovačke književnosti (tri su!) i kao književnost ili književnosti u BiH, što svakako znači pluralnost, kompozitnost, multilateralnost. Dakle, svu različitost i diferenciranost tih književnosti, ali i jednu nedvojbenu cjelinu, ne samo geopolitičke uniformnosti, nego svakako i nesporne bliskosti svjetova i duha te/tih književnosti. Može se o tom tzv. zajedničkom duhu te književnosti govoriti naširoko još od vremena dolaska Austro-Ugarske i pojave prvih književnika-civila u toj književnosti, ali posve ozbiljno i svakako s mnogo argumenata tek od vremena Prve, pa Druge Jugoslavije, kad duhovni prostor Bosne i Hercegovine počinje, uza sve raznolikosti jezičnih, poetičkih, kulturoloških, antropoloških i drugih razlika, disati i jednim osobenim (zajedničkim ili sličnim) duhom.

Kako bismo to približili nekoj općerazumljivoj razini ukazat ćemo, dakako pojednostavljeno, na evidentne primjere što nam ih nudi »pripovjedačka Bosna« (Jovan Kršić), gdje je literarno teško i(li) u pojedinim slučajevima gotovo nemoguće (strancu pogotovo!) identificirati, dakle i diferencirati nacionalni *valeur* kod Srbina Svetozara Ćorovića, Muslimana Hasana Kikića, Srbina Novaka Simića, Hrvata Ive Andrića, Hrvata Zvonimira Šubića, gdje su svi bosanskohercegovački književnici, a pritom Srbin Simić i Musliman Kikić pripadaju hrvatskoj književnosti, a Hrvat Andrić i Srbin Ćorović srpskoj. U poeziji bi to ilustrirao primjer Srbina Alekse Šantića kojega bi se sporadično moglo identificirati i kao pisca muslimanskoga kulturnoga kruga, gotovo na način na koji bi to bili i hrvatski pjesnici Musa Ćazim Ćatić ili Salih Alić, a pritom su Ćatić ili Alić mnogom poezijom bliži hrvatskim pjesnicima Matošu ili Ujeviću nego bi bili

pjesnicima islamskoga kulturnoga kruga iz koga potječu. Ovim nabranjem, koje nužno u sebi sadrži redukcionizam, želimo ukazati na jednu vrstu zajedničkog duha tog svijeta, koji ne može uspostaviti oštre rezove i raslojiti svijet literature po nacionalnim šavovima, slojevima niti jezikom, niti motivima, a nerijetko ni samo imenom pisca i njegovim nacionalnim porijeklom.

Ta će se osobenost poglavito iskazati u vrijeme snažno ideologizirane anacionalne politike Druge Jugoslavije, kad je i imenima, a osobito književnim stvaralaštvom, jezikom ili motivikom bilo teško diferencirati poeziju i prozu u njezinoj »nacionalnoj izvedbi«. Stoga se i događalo da Velimir Visković, urednik u Leksikografskom zavodu u Zagrebu, ne zna da su Vitomir Lukić ili Mirko Marjanović hrvatski pisci iz BiH. Ne samo zbog imenâ i prezimenâ koja nose, nego ni po jeziku kojim su pisali, a koji je bio neka vrsta bosanske verzije srpsko-hrvatskoga, koji će se tek poslije, od neke dobi, moći i smjeti zvati i zapadna varijanta ili hrvatsko-srpski. Naime, donijet će tu promjenu tek vrijeme poslije čuvenoga Mostarskog savjetovanja (listopad 1973), nakon kojega će biti moguće malo ozbiljnije promišljati i poziciju Hrvata, njihove kulture, književnosti i jezika u BiH.

Tada će se početi otvorenije ili manje stidljivo otkrivati i ono što se danas nominira kao starija hrvatska književna tradicija u BiH, a koja će podrazumijevati pisce-franjevce. Može se reći da je i ta promjena počela 1973, kada su objavljena u tri sveska *Sabrana djela Ivana Franje Jukića* u biblioteci kulturnoga nasljeđa sarajevske izdavačke kuće »Svjetlost«. U toj će biblioteci, također u tri toma, pred rat, 1991. biti tiskana *Izabrana djela Grge Martića*. U istoj biblioteci valja spomenuti i *Hrestomatiju starije bosanske književnosti* (1974) i *Jezik »Bosanskog prijatelja«* Herte Kune (1983), te *Jezik Ivana Bandulavića Darije Gabrić-Bagarić* (1989), ali i, kod istog izdavača, lektirno izdanje knjige *Književnost bosanskih franjevaca* Ivana Lovrenovića (1982). Bili su to, s ove se distance može reći, snažni znaci već započetih promjena, otvaranja određenih kulturoloških sloboda ili tek i samo priznavanja dijela postojeće, a predugo potiskivane povijesne i aktualne realnosti.

U biblioteci kulturnoga nasljeđa druge sarajevske izdavačke kuće, »Veselin Masleša«, u relativno kratkom roku objavljena su djela Filipa Laštrića (*Pregled starina bosanske provincije*, 1977), Bone Benića (*Ljetopis sutješkog samostana*, 1979), Nikole Lašvanina (*Ljetopis*, 1981), Marijana Bogdanovića (*Ljetopis kreševskog samostana*, 1984) te Jake Baltića (*Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754–1882*, 1991). To ne znači da do tada nije bilo vrijednih i zanimljivih knjiga unutar onoga što znači afirmaciju kulturnog rada bosanskih franjevaca ili hrvatske kulturne i povijesne baštine u BiH (Herta Kuna, *Jezik Filipa Laštrića*, Sarajevo 1967; *Ivan Franjo Jukić. Dokumentarna građa*, Sarajevo 1970; Srećko M. Džaja, *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće*, Zagreb 1971), no njezino moderno *utemeljenje* ipak se vezuje uz tzv. civilno izdavaštvo i jednu vrstu njezina sustavnog tretiranja, što je potvrdilo bitnu promjenu političke, društvene i kulturne paradigme, gdje je takvo što desetljećima prije bilo nezamislivo ili jedva zamislivo, osim u franjevačkim periodičnim publikacijama. Ovamo se mogu ubrojiti i vrijedni »civilni« zbornici posvećeni franjevačkim velikanima Grgi Martiću (1973), Matiji Divkoviću (1982), Antunu Kneževiću (1991), te monografske studije »unutarcrkvenih izdavača«, npr. Andrije Zir-duma (*Filip Laštrić – Očevac 1700–1783*, Zagreb 1982; *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882–1982*, Visoko 1983) ili zbornik *Fra Josip Markušić* (Zagreb 1982).

Svemu valja pridodati i uvrštavanje djela bosanskih franjevaca u prestižnu biblioteku *Pet stoljeća hrvatske književnosti* (usp. knj. 11 i 19) u Zagrebu (1972. i 1973) te u *Bosanskohercegovačku književnu hrestomatiju* (I–III, Sarajevo 1971–74). Na ovom je fonu i Koromana antologija hrvatskog pjesništva tiskana u zagrebačkom časopisu *Forum* tek 1990, nakon desetljeća uzaludnih pokušaja da bude objavljena u BiH ili Hrvatskoj, a koja već naslovom markira i sugerira (»od Lovre Sitovića...«) svoju utemeljenost. Poslije će ta markacija biti i uz prozu i dramu (»od Matije Divkovića...«), a ta će utemeljenost hrvatske književnosti u BiH u franjevačku, što će reći crkvenu tradiciju, socijalističkom sustavu biti kao teško prihvatljiva povijesna istina i

trajno opstruirana uz, dakako, separatno (separatizam! nacionalizam!) prezentiranje, što se tada u BiH nije moglo tolerirati.

Osim uz franjevce, ta nominacija hrvatskoga književnika i hrvatske književne tradicije u BiH dopuštati će se i davno pokojnim piscima (dakle, ne i Iliji Jakovljeviću!) kao što su Kranjčević ili Šimić, ali recentni pisci (pa i oni najugledniji, tipa Šopa!) jedva da će se moći takvima identificirati, osim što bi ih drugi nerijetko tretirali »ustašama« kad bi u svojim djelima pisali izvan »u BiH uobičajenog« (kako se to govorilo!), a ustvari nakon Drugoga svjetskog rata uvezenog i nametanog leksika. Iz osobnog iskustva mogu svjedočiti da sam bio prepoznavan kao »ustaša« jer sam pisao kruh, zrak, općina, vlak, tisuća..., a glagole rabio u njihovu obliku na -irati. A kako je tek prije mene bilo, najinstruktivnije je provjeriti kod V. Koromana (*Potraga za cjelinom*, Zagreb 1996, str. 35–90) i na njegovu slučaju, zbog čega je, kao proskribiran, i u Drugoj Jugoslaviji, kažimo tu bizarnost, bio/postao član neke akademije znanosti i umjetnosti, valjda i jedini u svijetu (dopisni, JAZU) s pozicije lektora u izdavačkoj kući »Svjetlost«.

U vrijeme Druge Jugoslavije, u BiH, gdje je posebno težak bio položaj Hrvata, sve do pada Rankovića, kako se to političkim kvalifikacijama voli govoriti, jedva da je bilo književnika koji su nominacijom bili Hrvati (dakle ne hrvatski književnici, nego književnici Hrvati) ili koji su se takvima smjeli očitovati sve do sedamdesetih godina prošloga stoljeća, kada su to neki od njih skupo platili.

Zanimljivo je i ilustrativno da *Panorama savremene bosanskohercegovačke poezije* (autora Riste Trifkovića) iz 1961, posvećena 20. godišnjici ustanka, koja ima 14 autora, ima samo jednog, nominalno, pjesnika Hrvata (Vladimira Čerkeza) i jednog hrvatskog pjesnika iz islamskoga kulturnog kruga (Maka Dizdara) i to mjereno, današnjim, tj. naknadnim parametrima. Pitanje je koji su i kakav nacionalni osjećaj ti autori mogli imati tada i jesu li ga uopće mogli ili smjeli iskazivati. *Antologija poslijeratnog bosanskohercegovačkog pjesništva* iz 1989. Josipa Ostija od 60 zastupljenih pjesnika imat će 13+1 pjesnika Hrvata (13 Hrvata, s Ivom Andrićem, koji je tada kotirao jedino u srpskoj

književnosti) i jednog iz islamskoga kulturnoga kruga (Maka Dizdara), koji tada već biva odčitavan i kao muslimanski pisac.

Nakon tih ranih sedamdesetih, tj. nakon Hrvatskoga proljeća koje su skupo platili i hrvatski pisci u BiH, nakon što je jedne drastično sklonila s javne scene, svemoćna je Partija otvorila vrata drugima, demonstrirajući kako ona nema ništa protiv Hrvata. Kao Hrvati tada nominalno djeluju svi koji imaju »katolička« imena, pa tako i »naturalizirani« Hrvati (jer su, po ključu, imenima »pokrivali« hrvatska mjesta!) ili oni s nespornom partizanskom prošlošću kao što je Nika Milićević (pisac bez knjige), a za neke od njih se neće ni znati da su Hrvati (jer su bili anacionalni, Sarajlije ili Jugoslaveni!) do samoga njihova kraja. Nakon stradanja Koromana i Lukića kao najuglednijih imena toga doba među hrvatskim književnicima (Vuletić je uvijek nekako uspijevao izbjeći progon!?), prestanka nekih pisaca muslimanskoga kulturnoga kruga da se izjašnjavaju kao Hrvati, velikim demografskim pokretima Hrvata prema Hrvatskoj, te povlačenjem ili guranjem u drugi plan N. Martića, S. Bašića i zakratko M. Marjanovića, na javnu je scenu stupila nova generacija, »nekompromitirana« generacija, generacija bez hipoteke 1971, premda ne i nesuspektna (Ladin, Pavlović, Kordić, Lovrenović...), koja će, zajedno sa spomenutim »unutarnjim disidentima« obilježiti vjerojatno najuspješnije razdoblje hrvatske književnosti u BiH.

Uz naraslu bujicu prezentiranja starije hrvatske književnosti, posebno franjevačke, pojavili su se i panoramski izbori i antologije bosanskohercegovačke književnosti, koji će pokazati dramatičan nedostatak/manjak hrvatskih pisaca, a što će potvrditi Koromanove teze iz časopisa *Život* s početka sedamdesetih, pa će vrijeme koje dolazi od 70-ih do 90-ih radikalno (ne bez tihe partijske akcije!) promijeniti sliku te književnosti u korist književnika Hrvata. No i tada će biti nemoguće prezentirati samo hrvatsku poeziju ili prozu, samo hrvatsku književnost u BiH, što je godinama nastojao Veselko Koroman sa svojim, tek 90-ih godina objavljenim, panoramskim prikazima, budući da se takvo što smatralo ideološkom diverzijom protiv vladajućeg ideološki normiranog »bratstva i jedinstva naših naroda i

narodnosti«, »vlasti radničke klase« i »samoupravnog socijalizma«, te »ugleda nesvrstane Jugoslavije«.

Pravi bosanskohercegovački politički, književni, kulturni tronožac počeo se uspostavljati tek sredinom 70-ih godina, nakon što su se bosanskohercegovački pisci snažnije afirmirali na jugoslavenskom prostoru, i nakon što je izrasla jedna ozbiljna generacija muslimanskih pisaca, neovisno o tome što su najznačajniji od njih (npr. Mak Dizdar i Meša Selimović) optirali za hrvatsku ili srpsku književnost. Afirmaciji toga pridonijeli su veliki kulturni projekti: ponajprije kontroverzni enciklopedijski separat *Bosna i Hercegovina* iz II. izdanja *Enciklopedije Jugoslavije*, a potom i projekt »Svjetlosti« objavljen 1984–85. pod naslovom *Savremena književnost naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine u 50 knjiga*, gdje je svoje izbore iz djela dobilo (današnjim odčitavanjem) i 16–17 hrvatskih pisaca, te najposlije projekt »Veselina Masleše« iz 1990. *Dječija književnost naroda i narodnosti BiH u 20 knjiga*, s jedva četiri-pet hrvatskih pisaca za djecu.

Nacionalno odčitavanje književnosti unutar BiH postalo je moguće tek s prvim znacima političke demokratizacije bivše zajedničke zemlje, ali će Koroman tek u zimu 1990, i to u zagrebačkome *Forumu*, moći objaviti svoju antologiju hrvatske poezije BiH od Sitovića do danas. A Sarajevo tek 1990–91. (»Svjetlost«) dobiva svoje nacionalne, premda integralno nacionalne antologije hrvatske, muslimanske i srpske poezije 20. stoljeća/vijek, koje sačinjavaju Mile Stojić, Enes Duraković i Stevan Tontić, ali i integralnu antologiju *Novije pjesništvo Bosne i Hercegovine* (dakle, ne bosanskohercegovačko!), gdje se prvi put cjelovitije prezentira i hrvatsko pjesništvo iz Bosne i Hercegovine. Tada će, tek 1991, postati po prvi put moguć i projekt muslimanske književnosti: *Muslimanska književnost XX vijeka u 25 knjiga*. Sve će se to, potom, temeljito razložiti u velikim projektima sarajevskog »Alefa« 1995–2000, te nešto manjim Koromanovim antologijsko-panoramskim pregledima hrvatske književnosti u BiH, kada cijela stvar ide nepovratno k nacionalnim separacijama, disolucijama koje će se još jedino moći odčitavati u komparativnim studijama, a koje će ovaj prostor prepoznavati kao interkulturalnu zajednicu BiH

ili štokavskoga jezika ili četiriju jednorodnih (generički istovjetnih) jezika ili... kako već.

IV.

Stvar (re)integracije hrvatske književnosti počela se postupno mijenjati s tzv. prvim demokratskim izborima, odnosno s početkom raspada i definitivnim povijesnim nestankom Jugoslavije. Dakle i s definitivnom razgradnjom, dezintegracijom bosanskohercegovačke književnosti, ma što to danas, naknadno odčitavano, značilo. Ne želim vjerovati kako je prvo (integracija hrvatske književnosti) bilo moguće tek naporedo s drugim (dezintegracija bh. književnosti), jer ovdje ne vrijedi metafora »dok jednom ne smrkne, drugom ne svane«, budući da ta dva procesa nisu nužno uvjetovana.

Riječ je, dakle, o vremenu kad se urušava prethodni, ideološki, i ipak unitaristički sustav i kada se otvara prostor sloboda. Tada prestaje i famozna tzv. hrvatska šutnja, što je dugo bila metafora, politička kvalifikacija onoga što se Hrvatskoj dogodilo nakon partijsko-policijskih progona u Hrvatskoj poslije Hrvatskoga proljeća, a koja je potpuno prekrila hrvatski politički i (ovdje – osobito) kulturni prostor. Moglo bi se ovdje s mnogo prava tu »hrvatsku šutnju« (osobito imajući u vidu njezinu dugotrajnost!) imenovati i kukavičlukom. Čini se da bi takvo imenovanje bilo preciznije, osobito nakon laganog liberaliziranja jugoslavenskog prostora početkom osamdesetih. No bilo kako bilo, i taj će fenomen postupno blijedjeti i nestajat će dah (unitarističkog) terora i uzmicati duh »hrvatske šutnje«, no ne odmah s tim i stvarna nezainteresiranost ili (samo)nametnuta (ne)informiranost u stvarima kulture i književnosti Hrvata izvan SR Hrvatske. (Ona je i dan-danas snažno naglašena u nekim zagrebačkim književnim krugovima.) Jer, svjesni smo toga da nije najednom bilo lako ispravljati desetljetna neznanja i nezanimanja (pogotovu njihovu arogantnu ignoranciju koja na svoj način traje od davnašnjeg slučaja s Ivom Andrićem do suvremenog slučaja s Miljenkom Jergovićem) za ono što jest hrvatski nacionalni, kulturalni, jezični ili književni korpus u BiH, tim prije što

se ušlo u turbulentna ratna vremena i nevjerojatno nerazumijevanje cjeline hrvatskoga pitanja povezanog s onim u BiH.

Trebalo je mnogo vremena i truda da se razbiju neke ideološki »tvrde glave«, ali i najobičniji strahovi, te slučajna i hotimična neznanja, da se prestane samoljubivo gledati u sebe ili podanički prema Zapadu ili Beogradu, da bi se s novim nacionalnim buđenjem, premda nerijetko vulgarno neoromantičarskim, probudio interes za hrvatstvo i izvan Hrvatske. Pritom ne mislim na ikakvo posebno hrvatstvo, nego tek obično, »nulto« hrvatstvo, hrvatstvo kao niz identitarnih činjenica. I ništa više i ništa manje. I tad se sve počelo mijenjati. »Proradila« je iznova Matica hrvatska, obnovljeno je Hrvatsko kulturno društvo »Napredak«, Crkva se počela snažnije integrativno oglašavati, nestajale su podjele na »domovinsku« i »iseljenu« Hrvatsku. Netko se sjetio da je i BiH hrvatska zemlja. (Namjerno neću o onima koji su politički sve krivo postavljali, tretirajući BiH kao dijasporu i slično s ukupnim ratnim posljedicama po BiH, nego jedino i samo o – kulturi, jeziku i književnosti.) Dobili smo novo izdanje Pavletićeve *Zlatne knjige hrvatskoga pjesništva* (četvrto, 1991), Kočanovu *Skupljenu baštinu* (1993), Erasmusovo izdanje *Bosanski franjevci* (1994), Čegec-Mićanovićevu panoramu hrvatskog pjesništva osamdesetih i devedesetih (*Quorum*, 1995), pa sve do Mrkonjićeve antologije *Međaši* (2004) ili posljednje u nizu, iznenađujuće arogantne, Stamaćeve antologije (2007), a k tomu i Novakovu *Povijest hrvatske književnosti* (2003. i 2004). Nastavljeno je izdavanje iznimno važnoga *Hrvatskog biografskog leksikona*, dobili smo dvosveščani *Hrvatski leksikon* (1996–97), *Leksikon hrvatskoga jezika i književnosti* dvojca Samardžija-Selak (2001), Vujićevu *Opću i nacionalnu enciklopediju* (2005–07) i najposlije *Hrvatsku enciklopediju* (1999–2009). Sve odreda projekti koji su pokazali da se ipak nešto mijenja u recepciji i prezentiranju hrvatskih (kulturoloških) posebnosti u BiH unutar nekakvog integralnog hrvatstva, hrvatske kulture i književnosti. Ujedno je drastično povećan broj objavljenih knjiga hrvatskih autora iz BiH kod hrvatskih izdavača te njihova prisutnost u hrvatskoj periodici i sl. Taj je fenomen donekle generirao i rat u BiH te je naglo naraslo zanimanje svijeta za ono što dolazi iz BiH (naglašavam ovdje važnu ulogu Nenada Popovića i njegove

izdavačke kuće Durieux), gdje Hrvatska i da je htjela nije mogla stajati sasvim po strani.

Svemu tome treba pribrojiti i ono što su uradili hrvatski pisci iz BiH za predstavljanje samih sebe, osobito nakon rasula nekadašnjih integrirajućih institucija, te institucionaliziranja separatah, nerijetko supstitucijskih projekata, pa čak, zašto i to ne reći, separatističkog institucionaliziranja unutar de(kon)strukcije stare i izgradnje nove društvene i političke paradigme u BiH. Važan su tu posao, važne »predradnje«, naknadno to odčitavamo, učinile i inače sporodjelujuće bibliografije (I. Alilović, V. Koroman, A. S. Kovačić) te Koromanove antologije hrvatske poezije (1990, 1996), proze (1995) i najposlije drame (2008) u BiH. Njih slijede izbori i antologije tipa *Nisam mrtav samo sam zemlju zagrlio* (HKD »Napredak«, Mostar 1995) ili *Mnogoglasje. Suvremeno hrvatsko pjesništvo Bosne i Hercegovine* (Osvit, Mostar 2000)... A cijeloj će stvari svakako značajan pečat dati i Lovrenovićeve nadasve kapitalna edicija *Iz Bosne Srebrene*, edicija *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine u 100 knjiga*, koliko god da je nekompetentno postavljena i da je nadasve »na dugu štapu«, te *Hrvatska enciklopedija Bosne i Hercegovine*, čiji je prvi svezak nedavno objavljen u BiH.

Ipak, cijeli ovaj problem, problem odnosâ unutar cjeline hrvatske književnosti, problem razumijevanja cjeline hrvatske književnosti u BiH kao njezina *corpus separatum*, te, s obzirom na prethodno, mogućnost (nove) integralne bosanskohercegovačke književnosti ili književnosti u BiH, još nije definitivno otklonjen. Problem je, ili preciznije, problemi su, čini mi se, tek i samo prepoznati, moguće donekle i identificirani, ili se ovako, kao što je ovo moje razmišljanje, tek praktično otvaraju... No, još nije blizu vrijeme da bi se institucionalno (unutar inače tromerke i danas jedva kompetentne akademske zajednice!) počeli promišljati. Naime, do skupova kao što je već spomenuto Mostarsko savjetovanje iz 1973, koliko god ono bilo snažno ideološki markirano (a koje nije?), treba narasti i društvena i pojedinačna svijest brojnih aktera.

Do tada će najozbiljnije pitanje, sudeći po evidentnim praksama, biti ono, nipošto nevažno, pitanje odnosa središta i margine. Međutim,

i to će se pitanje tek morati ozbiljno otvoriti. Na jednako tako ozbiljan način morat će se promišljati i moguća ili realna integriranost, integrativnost fenomena što se sad tako neprecizno ili možda prvi put precizno (?) imenuje kao književnost u BiH. Znalci književnosti, hrvatske uopće, potom hrvatske književnosti u BiH, i najposlije – bosanskohercegovačkih književnosti, jasno identificiraju granice problema, no (još uvijek) ne mnogo više od toga. Tako, primjerice, Hrvati iz Zagreba problem vide na jedan način, Hrvati iz Sarajeva na drugi, ali nije drukčije (drukčije po različitosti!) ni kad se na cijeli problem gleda iz perspektive Splita, Osijeka ili, pak, Mostara. Bit će da mnogi taj problem, dakako s različitim odčitavanjima, vide ili doživljavaju kao zagrebački i to, dakako karikiram, u okviru granica, tj. krajnjih odredišta zagrebačkoga tramvajskog prometa (ZET-a). Službeni književni Zagreb (č. *establishment!*), čini se mnogima, hrvatsku književnost ne vidi i ne prepoznaje izvan Zagreba, izvan granica što ih čine remiza i krajnja odredišta tramvaja. A pisci izvan središta to vide kao diskriminaciju prouzročenu ponajprije bahato uzgajanom neinformiranošću, nezainteresiranošću, dakle nečitanjem, pa i kod onih koji kritičkim pogledom dobace (čak!) i do Osijeka ili Splita i Dubrovnika. A piscima iz BiH se s mnogo razloga čini da službeni književni Zagreb (č. *establishment!*) i dalje jedva pogledom prebaci preko Une, Save ili Dinare... No, sad se barem o tim stvarima može pisati bez ideološke zadržke, i sad su one samo unutarhrvatski problem.